

УДК 93:»2–7222.5:37(470+571)«1991/...»

**ІСТОРИОГРАФІЯ СЕРЕДНЬОЇ
ДУХОВНОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПРАЦЯХ
СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ
(ПІСЛЯ 1991 Р.)**

**HISTORIOGRAPHY OF SECONDARY
SPIRITUAL EDUCATION IN THE UKRAINIAN
LANDS OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE
WRITINGS OF MODERN UKRAINIAN
RESEARCHERS (AFTER 1991)**

Бідун Ю. В.,

аспірант факультету історичної освіти,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна), e-mail:
bidun1992@gmail.com

Bidun Yu. V.,

postgraduate student of the Faculty of Historical
Education, National Pedagogical Dragomanov
University (Kyiv, Ukraine), e-mail:
bidun1992@gmail.com

Проаналізовано здобутки українських вчених періоду незалежності в сфері досліджень середньої духовної освіти у XIX – на початку XX ст. Метою даної публікації є спроба осмислити вклад сучасних українських вчених в розвиток заданої проблематики. Її ґрунтовно вивчали такі дослідники, як Ільчишин С. В., Рожко В. С., Сергієнко А. А., Степаненко Г. В., Федорчук О. О., Ципляк Н. О., Шамара С. О., Шип Н. А. Також після 1991 р. збільшилася кількість опублікованих праць, що лише зачіпають проблеми розвитку середньої духовної освіти XIX ст. в українських землях, але безпосередньо їх не стосуються. В своїй більшості вони присвячені або історії православ'я і церкви, або розвитку вищої чи середньої світської освіти. Перш за все маються на увазі дослідження таких вчених як Борисенко В. Й., Даценко І. С., Ковальчук Т. В., Коптюх Ю. В., Кружляк М. Е., Курченко В. В., Ігнатуша О. М., Ільчишин С. В., Надтока Г. М., Нарадья А. В., Непорожньої Г. А., Мешковської С. І., Посохова С. І., Стоян Т. А., Шугальової І. М. та інших.

Ключові слова: історіографія, церква, духовна освіта, священники, семінарії.

The article analyzes the achievements of Ukrainian scholars in the period of independence in the field of studies of secondary spiritual education in the nineteenth and early twentieth centuries. The purpose of this publication is an attempt to comprehend the contribution of modern Ukrainian scientists to the development of the given problem. She was thoroughly studied by such researchers as Ilchishin S. V., Rozhko V. E., Sergienko A. A., Stepanenko G. V., Fedorchuk O. O., Tsipliyak N. O., Shamara S. O., Ship O. N. Also, after 1991, the number of published works that only affects the development of secondary spiritual education in the nineteenth century has increased. In the Ukrainian lands, but they are not directly related to them. In most of them, they are dedicated to either the history of Orthodoxy and the church, or the development of higher or secondary secular education. First of all, we mean the research of such scientists as Borisenko V. Y., Datsenko I. S., Kovalchuk T. V., Kopytyukh Y. V., Kruglyak M. E., Kurchenko V. V., Ignatush O. M., Ilchishin S. V., Nadтока G. M., Narakda A. V., Nepogozhnaya G. A., Meshkovskaya S. I., Posokhova S. I., Stoyan T. A., Shugalova I. M. and others.

Keywords: historiography, church, spiritual education, priests, seminary.

Важливою складовою української історії завжди була релігійна. В нематеріальній, ідеолого–культурній сфері минулого східної Європи саме церковній організації належала найважливіша роль. З огляду на поліконфесійне розмаїття і на духовні реалії сучасної України, дослідження історії православ'я виглядає важливим і вкрай актуальним. Це, зокрема, стосується і підготовки молодих православних священників.

В наші дні середня духовна освіта на українських землях, що належали у XIX ст. Російській імперії, залишається дуже слабо дослідженою. Метою даної публікації є спроба узагальнити здобутки сучасних українських вчених, осмислити їхній вклад в розвиток заданої проблематики. Варто зазначити, що ця наукова розвідка має своїм завданням охопити досягнення лише тих дослідників, що працювали після проголошення незалежності (з 1991 р.).

Однією з найґрунтовніших праць, що безпосередньо стосується розвитку середньої духовної освіти на українських землях Російської імперії, є дослідження Ципляк Н. О. Воно присвячене розвитку Чернігівської духовної семінарії з кінця XVIII до початку XX ст. Дослідниця проаналізувала структуру й штати Чернігівської духовної семінарії, її фінансове і матеріальне забезпечення. Водночас було з'ясовано, яким була організація навчально–виховного процесу, визначено основні напрямки релігійно–морального виховання, а також роль і вплив викладачів на вищезазначені явища. Ципляк Н. О. також визначила основні форми громадської діяльності семінаристів, висвітлила внесок викладачів і вихованців Чернігівської духовної семінарії у розвиток освіти, науки та культури регіону. Загалом дослідниця акцентує увагу на неординарній і визначальній ролі Чернігівської духовної семінарії у соціокультурному та громадському житті північного Лівобережжя [22].

Ще одним чудовим дослідженням є дисертація на здобуття кандидата богослов'я Ільчишина С. В., що присвячена історії Київської духовної семінарії у 1817–1867 рр. В ній детально проаналізовано історичні передумови створення цього навчально–виховного закладу, з'ясовано підстави його реорганізації (відкриття) у 1817 р. Вичерпно досліджено внутрішній устрій семінарських органів правління, а також діяльність кожного з ректорів зазначеного періоду. Автор виділяє, як вагому складову функціонування семінарії, організацію навчального процесу і його особливості, а саме, повсякденні заняття, структуру семінарських дисциплін, розклад іспитів. Ним навіть здійснено спробу визначення перспектив випускників після закінчення закладу. Окремий акцент спрямовано на недостатній забезпеченості бібліотеки Київської духовної семінарії протягом всієї першої половини XIX ст. Дуже цікавою, на наш погляд, є спроба Ільчишина С. В. поєднати результати досліджень економічного стану та виховного процесу в одному розділі своєї праці. Автору це вдалося успішно зробити окремо проаналізувавши діяльність інспекторів та економів семінарії. Крім цього охарактеризовано стан матеріально–технічного забезпечення семінарських приміщень, побутове становище вихованців семінарії [9].

Проблеми, що стосуються середньої духовної освіти, дуже добре висвітлені в дисертації Степаненко Г. В. Досліджуючи освітню діяльність православного духовенства, вона вичерпно характеризує і роль семінарий в становленні

середньої духовної освіти другої половини XIX – початку XX ст. Дослідниця вказує, що «з самого початку існування семінарії поступово ставали своєрідними освітніми центрами відповідних регіонів і набували важливого значення в духовно-культурному житті» [19, с. 132]. Не менш важливою є замітка автора про те, що з другої половини XIX ст. ці заклади освіти остаточно втрачають роль загальноосвітніх центрів. І хоча їхнє значення ще залишалось достатньо високим, модернізація суспільства більше сприяла піднесенню світської освіти. Автором також було визначено, що найважливіші зміни в середній духовній освіті відбувалися внаслідок введення в дію численних статутів. Спираючись на їхній зміст, вчена аналізує різноманітні складові, явища і фактори існування семінарії. Достатньо добре проаналізовано роль викладачів семінарії. Їх загальноосвітній рівень завжди був високим; існували проблеми з викладацькими кадрами (мається на увазі їх перманентна нестача); основною проблемою для викладачів завжди залишалось низьке матеріальне забезпечення (в першу чергу, заробітна плата). Протягом другої половини XIX ст. кількість семінаристів суттєво не змінилося і майже всі вони були вихідцями з українських сіл. Набуттю семінаристами педагогічного досвіду сприяло відкриття недільних шкіл при семінаріях (з другої половини XIX ст.). Автор звертає увагу і на те, що з усіх предметів, які поділялися на шість курсів, перші п'ять стосувалися світських наук. При семінаріях існували фундаментальні (для викладацького персоналу), а згодом учнівські бібліотеки (з стандартизованим набором книг і видань). Степаненко Г. В. дуже влучно відмічено, що протягом «всього періоду функціонування духовних семінарій в Україні як складових систем духовної освіти, їх діяльність чітко і суворо регламентувалася Св. Синодом, який в свою чергу призначав єпархіальних архієреїв і контролював призначення ректорів» [19, с. 136]. Зокрема, на думку дослідниці, становище духовних семінарій значно погіршилося через реакційні заходи уряду у 80–х рр. XIX ст. і на початку XX ст. [19, с. 145]. Дослідниця вказує на захоплення семінаристів і викладачів українською національною культурою, які, проте, не мали політичного підґрунтя [19, с. 149]. Не зважаючи на це, семінаристи брали активну участь в подіях революції 1905–1907 рр. [19, с. 150]. Вцілому аналіз вищевказаної праці свідчить, що охоплення величезної кількості проблем, які стосуються середньої духовної освіти, не дало змоги висвітлити їх вичерпно. Замітки, хоча і надзвичайно вагомі, фрагментарного характеру і стимулюють до більш детального аналізу. Але висновки вченої дуже важливі і актуальні [19].

В роботі Федорчук О. О. визначено «місце Одеської духовної семінарії в підготовці священнослужителів, досліджено навчально-виховний процес в ній та кризові явища семінарської освіти і спроби її реформування під впливом революційних подій 1905–1907 рр.» [21, с. 7]. Дослідниця відзначає внесок в відкриття

і становлення Одеської духовної семінарії архієпископа Гавриїла (Розанова), преосвященного Інокентія (Борисова) і першого ректора Одеської духовної семінарії архімандрита Порфирія Успенського [21, с. 74–82]. Вчена неодноразово підкреслює, що особливістю функціонування Одеської духовної семінарії, на відміну від інших семінарій було те, що тут навчалися учні з інших країн, зокрема балканських [21, с. 87]. В роботі аналізу діяльності іноземних студентів приділяється значна увага. Фахівець констатує, що «навчання південних слов'ян в навчальних закладах України, в тому числі і в семінарії (Одеській – Ю. В.), – це цікава сторінка культурних, суспільних зв'язків між слов'янськими народами...» [21, с. 106–107]. Також проаналізовано вплив революційних подій 1905–1907 рр. на функціонування Одеської духовної семінарії. З'ясовано, що наростання кризових явищ не було подолано і поглиблювалися аж до приходу до влади більшовиків, внаслідок чого семінарія взагалі припинила своє існування [21].

Реформування в галузі духовної освіти (в другій половині XIX ст.) детально проаналізовані дослідницею Сергієнко А. А. Автор вважає, що зміни 60–х рр. XIX ст. відзначилися лібералізацією навчального процесу. Науковість підкреслює значущість семінарій в період цих реформ. Контрреформи 1884 р. спровокували посилення контролю жандармерії і ревізій. Реформи демонстрували виключно державний інтерес, для якого духовні школи були запорукою того, що Церква стане основою підтримки існуючого державного ладу. На думку Сергієнко А. А., в більшості випадків вступ до духовних семінарій зводився до бажання зробити світську кар'єру, а надмірний контроль за студентами провокував поширення революційних ідей [18, с. 165–182].

Важлива роль в дослідженні середньої духовної освіти на Волині належить Рожку В. Є. У своїх працях вчений з'ясував, яким було становлення і особливості функціонування Волинської духовної семінарії від моменту її заснування (1796 р.) і досьогодні. Заслужує на увагу, що Рожко В. виділив чотири чітко означених періоди її розвитку у XIX – до початку XX ст.: острозький (1796–1825), ганнопільський (1825–1835), крем'янецький (1835–1902) і житомирський (1902–1918). Кожен з цих періодів характеризується лише йому притаманною своєрідністю. Вчений також вивчав розвиток Волинської духовної семінарії в радянський період та в часи незалежності. Через охоплення таких широких часових рамок, дослідження цього навчального закладу в часи існування Російської імперії виглядають недостатніми і повинні бути поглиблені [16; 17].

Важливими в розвитку заданої проблематики є праці Шип Н. А. Дослідниця висвітлює суперечливий характер реформаторської політики Російської імперії в галузі вищої духовної освіти. Вчена дає вичерпну характеристику статутам духовних академій, видаючи які, уряд Російської імперії намагався підлаштувати їх до вимог часу і до суспільно-політичної ситуації в країні. Науковий

інтерес вченої хоч і не спрямований на українські православні духовні семінарії, але важливі з огляду на те, що всі вони підпорядковувались Київській духовній академії. Цей вищий навчальний заклад є одним з об'єктів досліджень вченої [24].

Перше, що звертає на себе увагу при аналізі дисертаційного дослідження Шамари С., це постановка проблеми про те, чи варто вважати духовенство інтелігенцією. Сам автор дотримується ствердної думки. Він наводить ряд аргументів. Важливою є замітка дослідника, що імперський уряд, помітивши широку демократизацію православної церкви, вдався до обмежень у вигляді скасування доступності дітей духовенства до вищої освіти [21, с. 118]. Синод, уряд, мережа духовних навчальних закладів пильно стежили за формуванням кадрів православного сільського духовенства [21, с. 121]. Автор відзначає посилення «перевиробництва» фахівців в сфері православ'я в другій половині XIX ст., що проявлялося ще в першій половині століття. Про надмірне зростання питомої ваги кліру в імперії констатував і Синод [21, с. 123]. Реформа, проведена урядом у 1869 році (що стосувалася парафіяльного духовенства), регламентувала для священників обов'язкове закінчення духовної семінарії. На відміну від середини XIX ст., на межі XIX–XX ст. випускники духовних закладів все частіше намагалися уникнути богослужіння як основного виду діяльності [21, с. 124–125]. Фахівець звертає увагу на те, що «перевиробництво духовної інтелігенції дозволяло розділяти безробітних духовних осіб на вчительські посади» [21, с. 134]. Практика, коли вихованці духовних семінарій до отримання посади священника зобов'язані були відпрацювати вчителями народних шкіл, набула поширення у 1880–х рр. Проте автором підкреслюється, що виховання дітей священниками було, в порівнянні з альтернативними, найменш ефективним [21].

Цікавими є замітки дослідника Гладкого С.О. про середню духовну освіту. Вчений дотримується думки про штучну стану ізоляваність духовенства від світської громади, про замкненість і кастовий дух в середовищі священників [2, с. 17]. Він стверджує, що Російська православна церква у культурному плані була окремим світом («мікрокосмом») [2, с. 18]. Такі висновки Гладкий С. О. обґрунтовує тим, що станом на 1911 р. в 10–ти духовних семінаріях українських губерній з загального числа учнів 3724 лише 17% були дітьми світських батьків. Автор дисертаційного дослідження протиставляє духовенство інтелігенції, хоча зазначає, що і ті, і ті «належали до освіченого прошарку суспільства і займалися діяльністю одного роду» [2, с. 20]. Аналізуючи стосунки духовенства з селянством, вчений доходить до висновків, що, по-перше, свідомість останніх залишалася переважно релігійною, а по-друге, можливості релігійно–культурного впливу духовенства на селянство (станом на початок XX ст.), порівняно з можливостями політичного впливу, постраждали значно менше. «Залишається фактом збереження за священником і храмом великої ролі у духовному житті селянства» [2, с. 20].

Не менш важливий внесок в розвиток даної тематики зробила плеяда сучасних вчених, праці яких безпосередньо не стосуються історії середньої духовної освіти в Україні. Їхні роботи присвячені середній і вищій світській освіті, православної церковній організації, а також релігійній ситуації на українських землях у XIX – на початку XX ст. Вони лише фрагментарно зачіпають задану тематику, але висновки, зроблені цими вченими, вкрай важливі для її повного розкриття. Це напрацювання Борисенка В. Й. [1], Даценко І. С. [2], Ковальчук Т. В. [4], Коптюх Ю. В. [5], Кругляк М. Е. [6], Курченко В. В. [7], Ігнатуша О. М. [8], Надтока Г. М. [10], Нарядька А. В. [11], Непорожньої Г. А. [12], Мешковської С. І. [13], Посохова С. І. [15], Стоян Т. А. [20], Шугальової І. М. [25] та інших.

Отже, середня духовна освіта в українських губерніях Російської імперії досліджена недостатньо. Лише незначна кількість науковців займалася цією проблематикою. З десяти духовних семінарій, що існували на українських землях в другій половині XIX – на початку XX ст., об'єктом дослідження сучасних українських вчених були такі середні духовні навчальні заклади як Чернігівська, Київська, Волинська і, частково, Одеська духовні семінарії. Хоча в період незалежності дослідження історії середньої духовної освіти на українських землях значно поживавися, але задана тема вивчена недостатньо. Це стимулює до поновлення наукових пошуків та поглиблення вже наявних досягнень.

Список використаних джерел

1. Борисенко, В.Й., 1980. 'Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х рр. XIX ст.', *АН УРСР Інститут історії*, К.: Наукова думка, 155 с.
2. Гладкий, С.О., 1997. 'Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01', *Полтавський держ. педагогічний ін-т ім. В. Г. Короленка*, Полтава, 189 с.
3. Даценко, І.С., 2011. 'Підготовка науково–педагогічних кадрів в університетах Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02', *Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка*, К., 251 с.
4. Ковальчук, Т.В., 2010. 'Реформаційні явища в житті Російської православної церкви в Україні у 1905–1917 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01', *Нац. акад. наук України, Інститут історії України*, К., 220 с.
5. Коптюх, Ю.В., 2005. 'Реформи устрою Російської Православної Церкви в Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01', *Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка*, К., 233 с.
6. Кругляк, М.Е., 2010. 'Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01', *Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка*, К., 301 с.
7. Курченко, В.В., 1997. 'Діяльність земств України у розвитку освіти (1864–1914 роки): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01', *Харківський держ. педагог. ун-т ім. Г. С. Сковороди*, Х., 183 с.
8. Ігнатуша, О.М., 2006. 'Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01', *Запорізький національний ун-т*, Запоріжжя, 520 с.
9. Ільчишин, С.В., 2018. 'Історія Київської духовної семінарії в 1817–1867 роках: дис. ... канд. богослов'я', *Українська Православна Церква, Київська Духовна Академія, Свято–Успенська Києво–Печерська Лавра*, Київ, 305 с.

10. Надтока, ГМ., 1999. 'Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально–релігійний аспект: дис. ... докт. іст. наук: 09.00.11', *Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України*, К., 486 с.
11. Нарядько, АВ., 2002. 'Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01', *Полтавський держ. педагогічний ун-т ім. В. Г. Короленка*, Полтава, 222 с.
12. Непорожня, ГА., 2002. 'Суспільно–політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – 1907 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01', *Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова*, К., 208 с.
13. Мешковська, СІ., 2004. 'Світський компонент православної духовної освіти в Російській імперії (1857–1884 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук', Харків, 21 с.
14. Перерва, ВС., 2014. 'Церковні школи в Україні (кінець XVIII – XX ст.): забутий світ. Т.1. Загальна частина', *Білоцерківський інститут економіки та управління, Київський інститут післядипломної освіти та педагогічних кадрів*, Біла Церква: *Олександр Пшонківський*, 574 с.
15. Посохов, СІ., 2006. 'Університети Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії: дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.06', *Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна*, Х., 477 с.
16. Рожко, ВС., 2004. 'Волинська духовна семінарія (1796 – 2004 рр.): Історичний нарис', Луцьк: *MEDIA*, 256 с.
17. Рожко, ВС., 2002. 'Духовні православні освітні заклади Волині Х–XX ст.', Луцьк: *MediA*, 280 с.
18. Сергієнко, АА., 2011. 'Церковні реформи в Російській імперії другої половини XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02', *Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка*, К., 235 с.
19. Степаненко, ГВ., 2002. 'Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01', *НАН України. Інститут історії України*, К., 225 с.
20. Стоян, ТА., 1999. 'Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01', *Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова*, К., 199 с.
21. Федорчук, ОО., 2005. 'Православ'я в становленні культури Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01', *Миколаївський держ. ун-т ім. В. О. Сухомлинського*, Миколаїв, 219 с.
22. Ципляк, НО., 2012. 'Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Північного Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України', *М–во освіти і науки, молоді та спорту України, Чернігівський нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка*, Чернігів, 19 с.
23. Шамара, СО., 2007. 'Сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: соціально–психологічні та етнокультурні характеристики: дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12', *Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького*, Черкаси, 283 с.
24. Шип, НА., 2008. 'Організаційно–правові зсади діяльності Київської духовної академії (1819–1919 рр.)', *Міністерство фінансів України, Український державний університет фінансів та міжнародної торгівлі*, Київ, 47 с.
25. Шугальова, ІМ., 2005. 'Зміни в адміністративному устрої православної церкви в Україні в другій половині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01', *Запорізький національний ун-т*, Запоріжжя, 230 с.
3. Dacenko, IS., 2011. 'Pidgotovka naukovō–pedagogichnyh kadriv v universytetah Rosijs'koi' imperii' (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 (Preparation of scientific and pedagogical staff at the universities of the Russian Empire (second half of the XIX – early XX centuries): diss. ... Candidate is Sciences: 07.00.02)', *Kyi'v. nac. un-t im. T. Shevchenka*, K., 251 s.
4. Koval'chuk, TV., 2010. 'Reformacijni javyshha v zhytti Rosijs'koi' pravoslavnoi' cerkvy v Ukraїni u 1905–1917 rr.: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 (Reformational phenomena in the life of the Russian Orthodox Church in Ukraine in 1905–1917. Diss. ... Candidate is Sciences: 07.00.01)', *Nac. akad. nauk Ukraїny, Instytut istorii' Ukraїny*, K., 220 s.
5. Koptjuh, JuV., 2005. 'Reformy ustoroju Rosijs'koi' Pravoslavnoi' Cerkvy v Pravoberezhnij Ukraїni (kinec' XVIII – persha polovyna XIX st.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 (Reforms of the Russian Orthodox Church in Right–Bank Ukraine (end of the 18th – first half of the nineteenth century): diss. ... Candidate is Sciences: 07.00.01)', *Kyi'vs'kyj nac. un-t im. T. Shevchenka*, K., 233 s.
6. Krugljak, ME., 2010. 'Zhyttja ta pobut studentstva pidrosijs'koi' Ukraїny drugoi' polovyny XIX – pochatku XX st.: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 (Life and Life of a Student in the Second World War of Ukraine in the Second Half of the 19th and early 20th Centuries: Diss. ... Candidate is Sciences: 07.00.01)', *Kyi'vs'kyj nac. un-t im. T. Shevchenka*, K., 301 s.
7. Kurchenko, VV., 1997. 'Dijal'nist' zemstv Ukraїny u rozvytku osvity (1864–1914 roky): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 (Activities of the Ukrainian zemstvos in the development of education (1864–1914): diss. ... Candidate is Sciences: 07.00.01)', *Harkivs'kyj derzh. pedagog. un-t im. G. S. Skovorody*, H., 183 s.
8. Ignatusha, OM., 2006. 'Instytucijnyj rozkol pravoslavnoi' cerkvy v Ukraїni v umovah modernizacij' (XIX st. – 30–ti rr. XX st.): dys. ... dokt. ist. nauk: 07.00.01 (Institutional split of the Orthodox Church in Ukraine under modernization (nineteenth century – 30th years of the twentieth century): diss. ... doc. is Sciences: 07.00.01)', *Zaporiz'kyj nacional'nyj un-t, Zaporizhzhja*, 520 s.
9. Il'chyshyn, SV., 2018. 'Istorija Kyi'vs'koi' duhovnoi' seminarii' v 1817–1867 rokah: dys. ... kand. bogoslov'ja (History of the Kyiv Theological Seminary in 1817–1867: Diss. ... Candidate Theology)', *Ukraїns'ka Pravoslavna Cerkva, Kyi'vs'ka Duhovna Akademiya, Svjato–Uspens'ka Kyjevo–Pechers'ka Lavra*, Kyi'v, 305 s.
10. Nadтока, ГМ., 1999. 'Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально–релігійний аспект: дис. ... докт. іст. наук: 09.00.11 (Orthodox Church in Ukraine 1900–1917: Social–Religious Aspect: Diss. ... doc. is Sciences: 09.00.11)', *Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України*, К., 486 с.
11. Narad'ko, AV., 2002. 'Blagodijnist' u rozvytku osvity v Ukraїni (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.0 (Charity in the development of education in Ukraine (the second half of the nineteenth and early twentieth centuries): diss. ... Candidate is Sciences: 07.00.01)', *Poltavs'kyj derzh. pedagogichnyj un-t im. V. G. Korolenka*, Poltava, 222 s.
12. Neporozhnja, GA., 2002. 'Suspil'no–politychna dijial'nist' uchytelev i uchniv's'koi' molodi Ukraїny v 1900 – 1907 rr.: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 (Socio–political activity of teachers and pupils of Ukraine in 1900 – 1907. Diss. ... Candidate is Sciences: 07.00.01)', *Nacional'nyj pedagogichnyj un-t im. M. P. Dragomanova*, K., 208 s.
13. Meshkovs'ka, SI., 2004. 'Svits'kyj komponent pravoslavnoi' duhovnoi' osvity v Rosijs'kij imperii' (1857–1884 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk (The secular component of Orthodox spiritual education in the Russian Empire (1857–1884): Author's abstract. dis ... Candidate is Sciences)', Harkiv, 21 s.
14. Pererva, VS., 2014. 'Cerkovni shkoly v Ukraїni (kinec' XVIII – XX st.): zabutyj svit. T.1. Zagal'na chastyna (Church Schools in Ukraine (end of the 18th – 20th centuries): forgotten world. T.1. General part)', *Bilocerktivs'kyj instytut ekonomiky ta upravlinnja, Kyi'vs'kyj instytut pisljadyplojnoi' osvity ta pedagogichnyh kadriv*, Bila Cerква: *Oleksandr Pshonkiv's'kyj*, 574 s.
15. Posohov, SI., 2006. 'Universytety Rosijs'koi' imperii' drugoi' polovyny XIX – pochatku XX st. v publicystyčij ta istoriografij': dys. ... d-ra. ist. nauk: 07.00.06 (Universities of the Russian Empire of the second half of the nineteenth and early

References

1. Borysenko, VJ., 1980. 'Borot'ba demokratychnykh syl za narodnu osvitu na Ukraїni v 60–90–h rr. XIX st. (The struggle of democratic forces for the people's education in Ukraine in the 1960's and 90's.)', *AN URSR Instytut istorii*, K.: *Naukova dumka*, 155 s.
2. Gladkyj, SO., 1997. 'Pravoslavne parafijal'ne duhovenstvo v suspil'nomu zhytti Ukraїny na pochatku XX stolittja: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 (Orthodox parish clergy in the public life of Ukraine at the beginning of the twentieth century: diss. ... Candidate is Sciences: 07.00.01)', *Poltavs'kyj derzh. pedagogichnyj un-t im. V. G. Korolenka*, Poltava, 189 s.

twentieth centuries. in journalism and historiography: diss. ... doctor is Sciences: 07.00.06), *Hark. nac. un-t im. V. N. Karazina*, H., 477 s.

16. Rozhko, VJe., 2004. 'Volyns'ka duhovna seminarija (1796 – 2004 rr.): Istorychnyj narys (Volyn spiritual seminary (1796 – 2004): Historical essay)', Luc'k: *MEDIA*, 256 s.

17. Rozhko, VJe., 2002. 'Duhovni pravoslavni osvritni zaklady Volyni X–XX st. (Spiritual Orthodox Educational Institutions of Volyn X–XX centuries)', Luc'k: *Media*, 280 s.

18. Cergijenko, AA., 2011. 'Cerkovni reformy v Rosijs'kij imperii' drugoi' polovyny XIX st.: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 (Church reforms in the Russian empire of the second half of the XIX century: dissertation. ... Candidate is Sciences: 07.00.02)', *Kyi'v. nac. un-t im. T. Shevchenka*, K., 235 s.

19. Stepanenko, GV., 2002. 'Osvitnja dijaj'nist' pravoslavnogo duhovenstva v Ukrai'ni (XIX – pochatok XX st.): dys. ... kand. ist. nauk 07.00.01 (Educational activity of the Orthodox clergy in Ukraine (XIX – early XX centuries): diss. ... Candidate is Sciences 07.00.01)', *NAN Ukrai'ny. Instytut istorii' Ukrai'ny*, K., 225 s.

20. Stojan, TA., 1999. 'Universytets'ka osvita v Ukrai'ni v drugij polovyni XIX st.: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 (University education in Ukraine in the second half of the nineteenth century: Diss. ... Candidate is Sciences: 07.00.01)', *Nacional'nyj pedagogichnyj un-t im. M. P. Dragomanova*, K., 199 s.

21. Fedorchuk, OO., 2005. 'Pravoslav'ja v stanovlenni kul'tury Pivdnja Ukrai'ny (kinec' XVIII – pochatok XX st.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 (Orthodoxy in the development of culture of the South of Ukraine (end of the XVIII – the beginning of the twentieth century.): Diss. ... Candidate is Sciences: 07.00.01)', *Mykolai'vs'kyj derzh. un-t im. V. O. Suhomlyns'kogo*, Mykolai'v, 219 s.

22. Cypljak, NO., 2012. 'Chernigivs'ka duhovna seminarija u sociokul'turnomu ta gromads'komu zhytti Pivnichnogo Livoberezhzha (kinec' XVIII – pochatok XX st.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istorija Ukrai'ny (Chernihiv spiritual seminary in socio-cultural and public life of the Northern Left Bank (end of the eighteenth and early twentieth centuries): author's abstract. dis ... Candidate is Sciences: 07.00.01 – History of Ukraine)', *M-vo osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrai'ny, Chernigivs'kyj nac. ped. un-t im. T. G. Shevchenka*, Chernigiv, 19 s.

23. Shamara, SO., 2007. 'Sil's'ka inteligencija Naddnprjans'koi' Ukrai'ny drugoi' polovyny XIX – pochatku XX st.: social'no-psychologichni ta etnokul'turni harakterystyky: dys. ... kand. ist. nauk 09.00.12 (Village intellectuals of the Dnieper Ukraine of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries: socio-psychological and ethno-cultural characteristics: diss. ... Candidate is Sciences 09.00.12)', *Cherkas'kyj nac. un-t im. Bogdana Hmel'nye'kogo*, Cherkasy, 283 s.

24. Shyp, NA., 2008. 'Organizacijno-pravovi zsady dijaj'nosti Kyi'vs'koi' duhovnoi' akademii' (1819–1919 rr.) (Organizational and Legal Consequences of the Activities of the Kiev Theological Academy (1819–1919))', *Ministerstvo finansiv Ukrai'ny, Ukrai'ns'kyj derzhavnyj universytet finansiv ta mizhnarodnoi' torgivli*, Kyi'v, 47 s.

25. Shugal'ova, IM., 2005. 'Zminy v administratyvnomu ustroi' pravoslavnoi' cerkvy v Ukrai'ni v drugij polovyni XIX st.: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 (Changes in the administrative structure of the Orthodox Church in Ukraine in the second half of the nineteenth century: diss. ... Candidate is Sciences: 07.00.01)', *Zaporiz'kyj nacional'nyj un-t, Zaporizhzhja*, 230 s.

* * *